

MU'TEZİLE'NİN DUA ANLAYIŞI

Hüseyin MARAZ*

Özet:

Dua, Allah ile insan arasındaki iletişim araçlarından biridir. Zira bu iletişim Allah'tan insana doğru olursa vahiy, insandan Allah'a doğru olursa duadır. Allah, insandan dua etmesini istemekte, insan da bu isteğe fitrî bir yönelişle karşılık vermektedir. Mu'tezile'ye göre dua, bir talep ve çağrıdır. İnsanın Allah'a olan çağrısı, hayır ve maslahat içerikli olmalıdır. Bu bakımdan onlar, hem insanî yönüyle hem de konusu açısından duanın bir takım şartları olduğunu ileri sürmüşlerdir. Şartları gerçekleşmiş bir duanın kabulü ise onlara göre vâciptir. Fakat duanın kabul olmasının önemli şartlarından biri, insanın hak etmesidir. Zira dua veya beddua ancak hak eden için bir anlam ve gerçeklik ifade etmektedir. Bununla birlikte Allah, kendisine kulluk ve tâzimle yöneltilen her iyi ve salah (değerli) talebe icabet edeceğini bildirmiştir. İcabet, aynı zamanda mükâfat demektir. Bu açıdan Mu'tezile, duayı teklifle ilişkilendirerek mükâfat ve ceza şeklinde istihkakın bir parçası kabul etmektedir. Bu boyutlarıyla makalemiz, Mu'tezile ekolü özelinde duanın anlam ve mahiyetine yönelik tasviri bir araştırmadır.

Anahtar Kelimeler: Mu'tezile, Dua, Talep, Şart, İcabet, Mükâfat, Ceza.

Understanding of Prayer in Mu'tazila

Abstract:

Prayer is the name given to process of communication between an individual and Allah. Allah desires of man to call on him and man responds to this as a result of his natural disposition. Prayer according to the Mu'tazila is a request and an appeal. The contents of an individual prayer should entail goodness and public interest. It is for his reason the Mu'tazila have contended that from a humane and subject aspect prayer encompasses certain conditions. If the conditions of prayer manifest then it is obligatory for that prayer to transpire, they argue. One of conditions of a prayer being accepted however, is for the individual and reality behind it if the individual rightly deserves it. In addition to this, Allah has asserted that He will respond to every good and valuable request that is directed at Him with servitude and veneration. Acceptance at the same time implies a reward. From this perspective, the Mu'tazila consider reward and punishment a part of an individual's deserving of their prayer being accepted by correlating prayer with taklif- "God does not order/give the soul of any of his creation, that which is beyond its capacity. With these dimensions, our journal encompasses a portrayal of the meaning and nature of prayer particularly in the Mu'tazila school of thought.

Keywords: Mu'tazila, Prayer, Request, Condition, Acceptance, Reward, Punishment

* Dr. İnönü Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi. huseyinmaraz78@hotmail.com

Giriş

Dua, insanın Allah'a samimi olarak yakınlaştığı ibadet türlerinden biridir. İnsanın Allah ile doğrudan iletişimi olan dua, insanın bilgi ve kudretini aşan istek, önemli bir karar veya hayatî bir konuyu Allah'a arz etmesidir. Bununla birlikte sevinç ve mutluluk anında Allah'a hamd ve senalarla övgüde bulunmaktır. Bu yönden dua, hem bir ibadet hem de kulluk ve sorumluluk şuurudur. Dua insanın aciz kaldığı durumlarda bir destek talebi olsa da sadece ihtiyaç, tembellik ve zayıflık halinde başvurulacak bir yöneliş de değildir. Görev ve çalışmanın akabinde ilahî yardıma olan ihtiyaçtır. İslamî literatürde bunun anlamı, fikrî, kavli ve fiilî duadır. Böyle bir dua, birey ve toplum hayatında fayda, hayır ve maslahata götüren yolların açılmasıdır. Buna mukabil şer, mefsedet ve zarar olan tüm engellerin yok edilmesidir. Bu açıdan dua, güce güç katmaktır. Allah'ın güç ve iradesini, her daim iş ve planın içerisine dâhil etmektir. Gücsüzlüğü itiraf edip, çaresizliği dillendirmek değildir. Mu'tezile, duanın yukarıda sayılan niteliklerini teolojik paradigmasına yansıtan bir ekoldür. Zira insana tanıdığı fiilî özgürlük, insanın kendi yeti ve yetkilerini tanıması anlamına gelmektedir. Bu açıdan Mu'tezile teolojisinde duanın en önemli üç şartı iyi niyet, iyi talep son olarak eyleme dönük farkındalık ve sorumluluk şuurudur. Bu şartları taşıyan duanın ödülü ise kabuldür. Bir diğer karşılığı da hak edilmiş mükâfattır. Kısacası kulluk ve tâzimin en samimi tezahürü duadır.¹

Kelam kaynaklarında dua, daha çok, kader, irade ve teklif vb. konuların bünyesinde veya ek bölümler içerisinde cüzî bir hacimde yer bulabilmiştir. Mu'tezile'ye ait bazı metinlerde ise müstakil başlıklar altında, konunun anlam ve mahiyetine yönelik özlü bilgilerin verildiği görülmektedir. Makalemizde, duanın anlam ve mahiyetini tasvirî bir metot ve ilave yorumlarla konuyla alakalı diğer çalışmalardan da yararlanarak Mu'tezile özelinde irdeleyeceğiz.

1 Ayrıntılı bilgi için bk. Kâdî Abdulcebbar, *el-Muğnî fi-Ebvabi't-Tevhîd ve'l-Adl*, tahk.: Muhammed Khodor Nabha, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2012), XX/II, 231-234.

1. Duanın Anlamı

Dua sözcüğü, 'çağırarak, seslenmek, yardım istemek' vb. anlamlara gelmektedir.² Haberî formda olmayıp inşâî bir söz olarak dua, boyun eğerek talep etmek manasında kullanılır.³ Dinî literatürde ise Allah'tan hayır talebinde bulunmayı, O'na bir istek (sual) sebebiyle yalvarmayı ifade eder.⁴ Kavramın kökeninde birinden bir şey talep etmek, birine yüceltici bir seslenişte bulunmak veya bir iş için birinin desteğini beklemek anlamı hâkimdir. Bu bakımdan diltiller üç şekil duadan söz etmişlerdir.

1. Allah'ın birliğini dile getirerek O'nu övme. "Hamd yalnızca Allah içindir", cümlesinde olduğu gibi.

2. Allah'tan af ve mağfiret dileme. "Allah'ım bizi affet" denilmesi gibi.

3. Allah'tan dünyevî menfaat talebinde bulunma. "Allah'ım beni mal ve evlatla rızıklandır" isteğinde görüldüğü gibi.⁵

Bu taksimata göre genel anlamda dua ikiye ayrılmıştır.

1. İbadet duası: Bu dua çeşidinde doğrudan dünyevî veya uhrevî bir istek yoksa da ibadet hali zimmî bir istek bildirmektedir. Bu da mükâfata ulaşma isteğidir.

2. İstek duası: Bu dua çeşidinde dünya veya ahiretle ilgili bir talep söz konusudur. Bu tür dua, doğrudan talep manasındadır. İstek, çağrı,

2 Ebu'l-Bekâ el-Kefevî, Eyyûb b. Musa, *el-Külliyyât*, tkd. Adnan Deviş-Muhammed el-Mısırî, neş.: Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1998, s. 446; Osman Cilacı, "Dua", *TDV İslam Ansiklopedisi*, (DİA), IX, 529.

3 Muhammed Ali et-Tahânevî, *Keşşâfu'l-İstılâhu'l-Funûn ve'l-Ullûm*, tkd. Refik el-Acem, tahk.: Ali Dehruç, neş.: Mektebetu-Lübnan, Beyrut 1996, I, 785.

4 Zebîdî, Muhammed Murtaza, *Tâcu'l-Arûs*, tahk.: Abdussabur Şahin, (Kuveyt: 2001), XXXVIII, 46.

5 Ezherî, Ebu Mansur Muhammed b. Ahmed, *Tehzîbu'l-Lügâ*, tahk.: Abdulhalim en-Neccar-Muhammed Ali en-Neccar, (Mısır: ts.), III, 119; İbn Manzur, *Lisânu'l-Arab*, (Kahire: Dâru'l-Meârif, ts.), II, 1385.

yakarış ve acizliği itiraf ile yardım talebi daha nettir.⁶ Ebu Hilâl el-Askerî sual ile talep arasındaki farka dair şöyle bir tespitte bulunur. “Suâl sadece söz ile gerçekleşir. Talep ise gayret ve çabayı gerektirir.”⁷ Buna göre dua, hem söz hem de gayret anlamında fiilî bir başvurudur.

Şu halde dua, dikey bir yöneliş olarak, aşağıdan yukarıya iletilen talep ve niyaz anlamında isim olarak kullanılır. Allah’a sunulan talepler, sözlü olabildiği gibi yazılı metinlere de aktarılarak iletilebilir. Her iki halde de dua anlamı vardır. Dolayısıyla duada öne çıkan, talep ve çağrı anlamıdır. Bu nedenle Allah’ın yüceliği karşısında kulun aczini itiraf ederek sevgi ve tazim duygusuyla yardım ve lütuf isteğinde bulunması, İslamî literatürde dua olarak ifade edilmiştir. Kaldı ki dua, kulun içinde bulunduğu hali ve beklentileri, Allah’a arz ederek iletişim kurma çabasıdır. Bunun için Allah, insanı kendinden haberdar etmiş, insan da sevgi, ümit ve ihtiyaç hissiyle yüce bir varlıkla irtibat kurmayı istemiştir. Bu itibarla insan, tarihin hiçbir döneminde duadan uzak kalamamıştır.⁸

Kâdî Abdulcebbar’a göre dua, bir başkasından talepte bulunmaktır. Talepte bulunulan kimse, talepte bulunandan üst bir konumda yer almalıdır.⁹ Bu açıdan dua, rütbe itibarıyla alt konumda olan birinin yaptığı istektir. Dua-

6 Ayrıntı için bk. Hazar el-Arusi, *ed-Duau ve Menziletuhu mine'l-Akideti'l-İslamiyye*, Riyad: Mektebetu'r-Rüşd, 1996), I, 115-116; Duanın farklı anlamları için bk. Fatma Bayraktar Karahan, *Dua ve Kader*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2013, s. 31-38; İstek duasında Allah’ın iradesinin insanın isteği doğrultusunda değiştirilmesi mi yoksa insan iradesinin harekete geçirilmesi mi öne çıkmaktadır. Bazı batılı yazarların tartışmaya açtığı bu konu Tanrı’nın müdahale edeceği alanın sınırlanması ve insani iradenin aktive edilmesinde yoğunlaşmaktadır. Buna göre istek duası sadece hastalık gibi durumlarda geçerli olabilir. Bu da hastalıktan kurtulmak için yalnızca tedavi yolunu arama çabası şeklinde kendisini gösterir. Dolayısıyla yetimhane ve okulları yaşatmak için Tanrı’dan para istenmez. Onların düşüncesinde istek duası çağdaş dünyada gelişimin önünde engel olarak görülür. Çünkü insan iradesi pasifize edilerek her şey adeta Tanrı’nın iradesine bağlanmıştır. Doğrusu bu düşünce, insan iradesini atıl bırakarak insanın yapabileceği her işe Allah’ın yetişmesi talebi neticesinde ortaya çıkmıştır. bk. Donald Capps, “İstek Duası (Petitionary Prayer) Psikolojisi”, çev.: Ümit Horozcu, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 2, İstanbul (2005), s. 160-161; Ancak İslam literatüründe insanın gücü dâhilinde olan şeyleri Allah’tan talep manası yoktur. Bu nedenle, kalbi, kavli ve fiili dua ayrımı insan iradesinin duada ne kadar etkin olduğunu göstermektedir. Ayrıca dua, sadece bir şeyi talep edip bildirmek değil tevazu ve tazarru halinde Allah ile iletişime geçmektir.

7 Ebû Hilal el-Askerî, *el-Furuku'l-Lügaviyye*, tahk.: Muhammed İbrahim Selîm, neş.: Dâru'l-İlm ve's-Sekâfe, Kahire 1997, s. 289.

8 Ayrıntılı bilgi için bk. Cilacı, “Dua”, IX, 529-530.

9 Kâdî Abdulcebbar, Ebu'l Hasen Ahmed b. Abdilcabbar el-Esedî Abâdî, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse (Mu'tezile'nin Beş İlkesi)* met. ve çev.: İlyas Çelebi, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurulu Başkanlığı Yayınları, 2013), II, 644.

nın talep olması ise bir kimsenin kendisi veya bir başkası adına istekte bulunduğunu gösterir.¹⁰ Burada duanın, emir ve sualden farkını izahta fayda vardır. Emir, rütbe itibarıyla üstün asttan isteğidir. Buna göre dua ile emir arasında ters bir bağıntı vardır. Ancak her ikisi de talep olması açısından benzerdir.¹¹ Bundan başka emir ifadesi -her ne kadar rica anlamı da olsa- bir ilzam ve zorunluluk bildirmektedir. Dua ise zorlama halinde anlam ve amacını yitirmektedir. Dua da daha çok rıza, samimiyet ve içsellik ön plandadır. Bununla birlikte dua bir istek olsa da soru cevap şeklinde bir diyalog değildir. Bir istek ifadesi olan sual, rütbe dikkate alınmadığı için duadan farklıdır.¹² Çünkü soru sorma noktasında hiyerarşik bir ayrıcalık söz konusu değilken; dini anlamıyla dua, her zaman yüce olana yöneliştir.

Bu doğrultuda Kâdî Abdulcebbar, her zaman duanın doğrudan bir talep ve çağrı şeklinde yapılmasını şart koşmaz. Bunun yanında Allah'a aşırı övgüde bulunarak veya kelime-i tevhid vs. terkipler seslendirilerek de dua edilebilir. Üstelik bu iletişimde bir talebin olması da zorunlu değildir. Çünkü Allah'ı öven ve yücelten ifadelerle O'na bir sesleniş ve çağrı söz konusudur.¹³ Benzer şekilde Şerif Murtazâ, duayı, yalnızca istek cümleleri oluşturarak bir şeyler talep etmek olarak anlamaz. Ona göre dua, aynı zamanda Allah'ı öven ifadelerde bulunarak rahmet ve mağfiret talep etmektir. Esasında bütün yönelişler Allah'a mevcut hali arz anlamı taşımaktadır. Tesbih ve temhidler her ne kadar bir istek ifadesi olamasa da Allah'ın sevgi ve rızasına tâlip olmayı ifade etmektedir.¹⁴

Şerif Murtazâ'ya göre bu hal aynı zamanda insanın Allah'tan kendisine dua etmesini istemesidir. Dua lafzının fiil formu olan 'deâ' (دعا) Allah için de kullanılmaktadır. Ancak burada Allah'ın birine dua etmesi veya birinden bir şey talep etmesi anlamı yoktur. Allah, insanı iman ve ibadete davet etmektedir. Bu çağrı ifadesi, duada rütbenin geçersiz olduğu kanısına sevk etmiştir. Oysa bir kimse her hangi bir emri, çağrı / talep şeklinde de yapabilir. Örneğin amirin memurdan bir dosyayı getirmesini istemesi 'dâî' olduğunu gösterir.¹⁵ Allah da bu şekilde insanlardan iman ve itaati talep etmektedir. Bu istek, aynı

10 Kâdî Abdulcebbar, *el-Muğnî*, XX/II, 230.

11 Kâdî Abdulcebbar, *el-Muğnî*, XX/II, 230.

12 Kâdî Abdulcebbar, *Şerhu'l-Uşûli'l-Hamse*, II, 644.

13 Kâdî Abdulcebbar, *el-Muğnî* XX/II, 230.

14 Şerif Murtazâ, Ali b. Huseyn el-Musevî el-Bağdâdî, *ez-Zehîra fi-İlmi'l-Kelâm*, tahk.: Seyyid Ahmed el-Huseynî, (Kum: h. 1431), s. 605.

15 Şerif Murtazâ, *ez-Zehîra*, s. 604.

zamanda emir niteliğindedir. Fakat insanın Allah'a bir şey emretmesi muhaldir. Bununla birlikte dua lafzı, özel olarak yalnızca Allah'tan istemenin ifadesidir. Bu bağlamda bir başkasından istenen şey, dua olarak nitelenmemektedir.¹⁶ Şu halde dua için, en yüce varlığa fitrî bir yöneliş olarak zaman ve mekânla kayıtlanamayan; söz, hal ve fiil ile ifadesini bulan bir ibadettir, denilebilir.

Bu tanımdan hareketle insan için talepte bulunmanın kendine özel bir zamanı ve mekânı yoktur. Duanın belli şekil ve kalıplar üretilerek yapılması da şart değildir. Buna rağmen tarih boyunca mabetler veya muhtelif yüksek yerler dua etme mekânları olarak tercih edilmiştir.¹⁷ Daha doğrusu dua da bir prosedür/izlek yoktur. Sadece yeri geldiğinde açıklanacağı üzere birtakım şartları vardır. Kâdî Abdulcebbar da, duanın namaz veya diğer vakitlerde yapılabileceğini söyler. Hatta namazda, darlık ve felaket anlarında bir başkası için dua edilebileceğini belirtir. Şu halde dinî ibadetlerle de istekte bulunmak, Kâdî'ya göre mümkündür.¹⁸ En nihayetinde dua etmekle insan, ya bir kötülükten kurtulmayı ya da bir fayda ve iyiliğe kavuşmayı kendisi veya bir başkası adına talep etmektedir. Fakat bu talebin karşılanması için bir takım şartların varlığı gereklidir.

2. Duanın İyi (Hüs) Olmasının Şartları

Dua, sınırlı, sonlu ve muhtaç olan insanın tüm benliğiyle sınırsız, sonsuz ve mutlak kudret sahibi yüce Allah'a yönelerek O'ndan istekte bulunmasıdır. Bu açıdan dua edebilmek, kulluğun en samimi ve içten halidir. Çünkü kul, her zaman Allah'a ihtiyaç duyduğunu dua ile göstermektedir. Allah'ın her zaman kendisini gördüğünün, duyduğunun ve bildiğinin farkındadır.¹⁹ Bu anlamıyla dua, insanın sevindiğinde teşekkür edebileceği; zor anında her zaman sığınabileceği bir varlığa dayanmaktır. İnsanın her anında yaratıcısıyla

16 Örneğin 'Kur'an' kelimesi okunan her şeyi çağrıştırmasına rağmen Allah'ın kitabının dışında bir başka şey için kullanılmaz. bk. Şerif Murtazâ, *ez-Zehîra*, s. 604.

17 Cilacı, "Dua", IX, 529; Nurettin Topçu, yalnız yapılan duanın merasim şeklinde yapılan duaya nispetle daha fazla sığınma imkânı tanıdığını söyler. Ona göre toplu yapılan duada sonsuz kudrete değil de kalabalığa sığınma gibi bir tehlike vardır. Böyle bir duanın kuru gürlütüden başka bir etkinin bırakmayacağını düşünür. Onun düşüncesinde büyük ruhlar kendilerinde dua halini sürekli yaşatan ve güzel eserler bırakan kimselerdir. bk. Nurettin Topçu, *Var Olmak*, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2006), 83.

18 Kâdî Abdulcebbar, *el-Muğnî*, XX/II, 235.

19 Emre Dorman, *Duanız Olmasa Ne Öneminiz Var*, (İstanbul: İstanbul Yayınevi, 2013), s. 13-18.

olan bu birlikteliği, bedensel ve ruhsal yönden güçlenmesini sağlamak ve ona değer katmaktadır. Bu nedenle dua, ibadetin özüdür.²⁰ Şu halde duanın iyi olmasının en önemli şartı yüce bir varlığın farkında olmaktır.

Dua hali, insanın Allah'a en yakın olduğu bir ana işaret etmektedir. Fakat bu yakınlık, fiziksel olmaktan öte bilişsel ve duygusal bir yakınlıktır. Kâdî Abdulcebbar da Allah'a fizikî bir yakınlık ve yaklaşmanın muhal olduğunu söyler. Ona göre yakınlık ile kastedilen, bir konum talebi ve mükâfat makamıdır. Çünkü Allah'ın katından daha yücesi yoktur.²¹ Diğer bir yakınlık türü olan fiili ibadetler, ona göre, kendisiyle mükâfatın talep edildiği söz ve eylemlerdir. Zira fiil (ibadet), mükâfat isteğinden haber vermektedir. Fiilin buradaki ayrıcalığı, mükâfatın talep edildiğine zâhiren işaret etmesidir. Çünkü Mu'tezile teolojisinde ibadet ve amel, mükâfatın hak edilmesi için son derece önemlidir.²² İbadet bir bakıma insanın fiilî talebidir. Bu ise mabudun bilindiğini ve bilinçli bir eylemin yapıldığını bildirmektedir.

Şerif Murtazâ'ya göre dua eden, kendisine dua edilenin, isteğini yerine getirebileceğini bilmelidir. Bunun için Allah'a dua eden biri, O'nun kudretini, hikmetini ve vasıflarını bilmelidir.²³ Kısaca insan, kendisinden istediği varlığı bilmeli ve tanımalıdır. Burada tanıma sadece varlığından haberdar olma değildir. O'nun kudret, irade, adalet, hikmet ve muhabbetinin farkında olmaktır. Çünkü birini tanımak, özel bir durumu bildirir. Daha doğrusu tanımak, delillerin varlığına işaret eder. Kendisinden istenilen varlığı bilen kişi kendi çabasını âtil bırakarak istekte bulunmaz. Bu aynı zamanda ilkeli ve bilinçli bir iletişim anlamına da gelmektedir. Tesadüfî veya gayri ihtiyarî bir istek üzere oluşan iletişim şekli değildir. Zira delilin olduğu yerde taklide yer yoktur. Bu bakımdan Kâdî Abdulcebbar, taklit ile istekte bulunmayı dua olarak kabul etmez.²⁴ Görüldüğü kadarıyla Kâdî'nin dua anlayışında bireyin ne istediğini, kimden istediğini ve kendi potansiyelini bilmesi önemlidir. Zira insan, ne yapıp yapamayacağını bilincinde olur. İnsanın kendi imkânlarına dair bir değerlendirme yapmadan Allah'ın yardımını beklemesi bu manada gerçek talep değildir.

20 Dorman, *Duanız Olmasa Ne Öneminiz Var*, s. 20.

21 Kâdî Abdulcebbar, *el-Muğnî*, XX/II, 238.

22 Kâdî Abdulcebbar, *el-Muğnî*, XX/II, 239.

23 Şerif Murtazâ, *ez-Zehîra*, s. 605.

24 Kâdî Abdulcebbar, *el-Muğnî*, XX/II, 230.

Bundan başka Kâdî Abdulcebbar, duanın iradeye bağlı olduğu düşüncesindedir.²⁵ Ona göre iradenin işlevsiz olduğu ilcâ (özgürlüğü kısıtlama) halinde duadan bahsedilmesi imkânsızdır. Onun düşüncesinde ancak özgür bireyler, samimi isteklerde bulunabilir. Hatta irade, özgürce isteyebilmenin temel şartıdır. Bu nedenle zorlamayla, unutarak, yanılarak, alışkanlık veya adet üzere gelişigüzel yapılan çağrılar ve istekler dua değildir.²⁶ Diğer yönden Kâdî Abdulcebbar, duanın iyi değer bildirmesi (hasen) için ilk önce iradenin iyi olması gerektiğini düşünür. Çünkü kötülüğü (kabih) irade etmek de kabihtir. Bu sebeple kulun, Allah'tan kabih bir istekte bulunması iyi değildir. Örneğin kâfirin, Allah'tan kendisini mükâfatlandırmasını istemesi kabih bir istektir.²⁷ Bir insanın yeryüzünde fesat ve bozgunculuk çıkarmak için Allah'ın yardım ve inayetini talep etmesi kabihtir. Ona göre içerisinde övgü ve talep cümleleri olsa da bu tarz talebin dua olması imkân dışıdır. O halde ilk önce iradenin doğru, talep edilebilir bir şeye yönelmesi gerekmektedir. Halis bir niyetle istek, hayır ve maslahat üzere olmalıdır. Çünkü kötü ve günah için dua edip yardım talebinde bulunmak değer bildirmeyen bir istektir. Allah'ı kötüye alet etmek isteyen kimseye, Allah'ın bu imkânı vereceğini düşünmek ise haddi aşmaktır.

Bu bakımdan duayla talep edilen şey özellikle Allah'ın fiili olmalıdır. İnsanın kötüyü, kötülüğe sebep olacak bir şeyi veya kendi imkânıyla halledebileceği bir meseleyi dua olarak talep etmesi doğru değildir.²⁸ Çünkü dua, bir işi Allah'a yaptırmak değildir. Dua, insanın istediği bir şeyi yapabilmesi için Allah'tan güç istemesidir.²⁹ Zayıfı güçlüye, tembelliği fırsata dönüştürmek de değildir. Dua, güce güç katmaktır. Ferdî veya içtimaî hayatı inşa edecek fayda ve maslahat talebidir. Bu nedenle de dua edenin özgür olması gerekir. Özgürlük, değişim istek ve iradesine bireyin faal olarak katılması demektir. Duanın Mu'tezilî düşüncede irade ile ilişkilendirilmesi bu açıdan son derece önemlidir. Çünkü Cebri düşüncede ezeli bilgi ile bilen ve her istediğini hikmet gözetmeksizin yapan Allah, ezelde her şeyi takdir etmiştir. İnsanın hayatı, rızık, fiilleri, eceli hatta talepleri bile belirlidir. Bu nedenle

25 Kâdî Abdulcebbar, *el-Muğnî*, XX/II, 230-231.

26 Kâdî Abdulcebbar, *el-Muğnî*, XX/II, 230.

27 Kâdî Abdulcebbar, *el-Muğnî*, XX/II, 231.

28 Kâdî Abdulcebbar, *el-Muğnî*, XX/II, 231.

29 İlhami Güler, *İtikaddan İmana*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2011), s. 96.

Cebrî düşüncede dua etmenin bir anlamı yoktur.³⁰ Mu'tezile ise dua ile Allah'ın irade ve bilgisinde değişimi kastetmez. Onların düşüncesinde insan, özgür iradesiyle Allah'ın desteğini talep eder ve böylece koşulların değişimini sağlayacak gücü / imkânı elde ederek ideale ve arzu edilene ulaşabilir.

Diğer açıdan dua, tembellik veya sorumsuzluk değildir. Dua, bir şurluluk ve eylemlilik halidir. Kulun elinden gelen her şeyi yaptıktan sonra işi Allah'a havale etmesidir. Öyleyse duanın konusu son derece önemlidir. Kâdî'ya göre insan, ilk önce ne isteğini bilmelidir. Çünkü bilgi ve farkındalık, duanın geçerliliği için gereklidir. Sonra dua, salt fayda için olmalıdır. Aksi halde ne istediğini veya ne amaçla istediğini bilmeyen birinin duası kötülük için olabilir. Dolayısıyla duada hem irade hem de irade edilen şey, iyi ve hayrı içermelidir. Bu şartları taşımayan bir dua ise hiç kuşkusuz abes ve kabihtir.³¹ Örneğin, zina etmek için veya hırsızlık yaparken dua etmek kabihtir. Dikkat edildiği üzere burada duanın kabih olan bütün yönlerden arındırılması gerektiği vurgulanmaktadır. Şerif Murtazâ'ya göre duanın kabih bir yön taşımadığı bilgisi, hasen (iyi değer yüklü) olduğunun kanıtıdır. Buna ilaveten istenilen şeyin değersel niteliği kişiye kapalı olursa kötüyü isteme gibi bir durumla da karşılaşılabilir. Öyleyse insanın, neliğini ve niteliğini bilmediği bir şeyi talep etmesi mefseledir. Burada ayrıca önemli olan kişinin vicdanî farkındalığıdır. Her ne kadar istenilen şeyin kötü ve zararlı olduğunu gösteren zahîrî bir kanıt yoksa da, vicdanî farkındalık ile söz konusu şeyin değer ve niteliği tespit edilebilir.³²

Bir diğer şart ise dua eden kimse, duasının gerçekleşmeyeceğini veya yerine getirilmeyeceğini bilmemelidir. Örneğin kişinin, mutlak surette yerine gelmeyeceğini bildiği, özlediği akrabalarının dirilmesi veya kâfirlerin bağışlanması gibi taleplerinin geçerliliği yoktur. Mu'tezile'den Ebu Ali el-Cübbâî'ye göre böyle bir istek aklen kabihtir. Oğlu Ebu Haşim el-Cübbâî ise mefselet olduğu için böyle bir isteği dinen kabih görür. O, bu tür isteği, aklen kabih görmez.³³ Kâdî Abdulcebbar'a göre dua etmekteki amaç, bir fayda elde etmek veya bir zararı def etmektir. Allah'tan yapmayacağı

30 Ayrıntı için bk. Karahan, *Dua ve Kader*, s. 22.

31 Kâdî Abdulcebbar, *el-Muğnî*, XX/II, 231.

32 Şerif Murtazâ, *ez-Zehîra*, s. 605.

33 Şerif Murtazâ, *ez-Zehîra*, s. 605.

bir şeyi istemek, hasen olmadığı gibi böyle bir talebin faydası da yoktur.³⁴ O halde yerine getireceğini bildiğimiz bir şeyi Allah'tan istemek hasendir. Çünkü istekte maslahat ve lütuf olmalıdır. Örneğin müminlere istiğfarda bulunmak, peygamberlere ve meleklerle salâtü-selamlar getirmek hasen bir istektir.³⁵

Mu'tezile düşüncesinde duanın kabulü için üç önemli husus dikkati çekmektedir. Dua, mümkün bir istek olmalı, sadece iyi ve hayır olan istenmeli ve son olarak bireyin gücü isteğe katılmalıdır. Çünkü dua ederken insan bazen kendi gücünün farkında varmakta ve neler yapabileceği konusunda bir bilince sahip olabilmektedir.³⁶ Kâdî, insanın yaptığı taktirde kabih olacağını bildiği bir şeyi Allah'tan talep edebileceğini söyler. Örneğin insanın, "Allah'ım gücümün üzerinde yük yükleme"³⁷ şeklinde duası Allah adına kabih olacak bir eylemin yapılmaması talebidir.³⁸ Öyleyse insanın, sağlık, mal, zenginlik talep etmesi hasendir. Fakat hastalık, bela, zorluk, fakirlik istemesi hasen değildir. Çünkü bu tür istekler kabih olduğundan maslahat ve lütuf olmaktan uzaktır.³⁹

Kâdî Abdulcebbar, ayrıca duanın teklif devam ederken yapılması gerektiğini söyler. Ona göre ahiret hayatında bir takım isteklerin varlığına Kur'an'ın işaret etmesi, bunların dua olduğu anlamına gelmez. Örneğin cehennem ehlinin "Allah'ım bizi buradan çıkar"⁴⁰ demeleri dua değildir. Ebu Ali'ye göre söz konusu kimseler, bu tür istekleriyle bir dua veya suâli kasdetmemektedirler. O, buna benzer taleplerin yalnızca 'istiğâse' hükmünde olduğunu söyler. Bir bakıma içinde bulunulan sıkıntılı ve zor durumdan kurtulmak için yardım ve himaye isteğidir.⁴¹ Ebu Haşim ise böyle bir talebin mümkün olduğunu düşünür. Onların içinde buldukları halden kurtulmaları için bu şekilde istekte bulunmaları ona göre doğal bir haldir. Çünkü gerçekleşmeyeceğini bilseler dahi onların böyle bir talepte bulunmaları

34 Kâdî Abdulcebbar, *el-Muğnî*, XX/II, 231.

35 Şerif Murtazâ, *ez-Zehîra*, s. 605.

36 Karahan, *Dua ve Kader*, s. 71.

37 Bakara 2/286.

38 Kâdî Abdulcebbar, *Müteşâbihu'l-Kur'an*, II, 729.

39 Kâdî Abdulcebbar, *Müteşâbihu'l-Kur'an*, II, 729.

40 Mü'minun 23/107; Fâtır 35/37.

41 Kâdî Abdulcebbar, *el-Muğnî*, XX/II, 235.

kabih değildir.⁴² Ebu Haşim, burada dünya ve ahiret ayrımı yapmaktadır. Dünyada kulluk ve teklif devam ettiği için böyle bir istek kabihdir. Ahirette ise teklif sona erdiği için bu tür istekler imkân dâhilindedir.⁴³

Sonuç olarak şartları oluşmuş bir duanın kabulü Mu'tezile düşüncesinde vâciptir. Kâdî Abdulcebbar'a göre duanın vücûb ifade etmesi, Allah'ı tanımaya ve dua ile ilgili şartları bilmeye bağlıdır. Dolayısıyla duaya cevap verilmesi için önemli olan, şartların bir arada olmasıdır. Şartları oluşmamış bir dua ise gerçek anlamda Allah'a yapılan dua değildir.⁴⁴ Fakat insanoğlu dua etmeye her zaman ve şartta gereksinim duymaktadır. Haddizâtında insan, her halükarda duasının kabul edileceği düşüncesinde de değildir. Çünkü dua edebilmek, insan için çok özeldir. İnsanın halini yaratıcıya arz etmesidir. İnsanın yüce bir varlığın yanında olmasını istemesi bu bakımdan fitrî bir haldir. Öyleyse dua etmeyi gerektiren temel sâiklerin neler olduğu dua kadar önemli bir konudur.

3. Duanın Niteliği

Dua, Allah ile insan arasındaki iletişimdir. Bu iletişime Allah yaratıcı olarak, insan ise yaratılan olarak katılmaktadır. Bu niteliğiyle dua, Allah ile insan arasındaki bütün araçların varlığına son veren vasitasız bir iletişimdir. Aynı zamanda bu iletişimde Allah'ın insana verdiği değer ve önem çok açık bir şekilde görülmektedir. Çünkü Allah, yarattığı bir varlıkla iletişim kurmayı istemektedir.⁴⁵ İnsanın bu isteğe cevap vermesi kulluğunun ve aynı zamanda yüceliğinin ifadesidir. Allah ile kurulan direkt iletişim insanı çok değerli kılarken; içten olması gereken iletişime bir takım vesileler iliştiirmek insanı değersizleştirmekte ve alçaltmaktadır. Öyle ki insanın nefsinin ve aynı zamanda ilgi ve ihtiyaçlarını en iyi bilen Allah'tır. İnsanın sonsuza dek aracıya ihtiyaç duymayacağı iletişimin tek muhatabı da Allah'tır. Bu itibarla insanın sonsuz kudret sahibi bir varlığa alternatif olarak kendi cinsinden birini aracı ve talepkâr kılması oldukça ironiktir. Özellikle burada Allah'ın dışında bir başka varlığın vesile kılınabileceğine delil olarak sunulan ve

42 Kâdî Abdulcebbar, *el-Muğnî*, XX/II, 235.

43 Kâdî Abdulcebbar, *el-Muğnî*, XX/II, 235.

44 Kâdî Abdulcebbar, *el-Muğnî*, XX/II, 235-236.

45 Fatma Bayraktar Karahan, "Bir Kelam Problemi Olarak Dua-Kader İlişkisi", *İslami İlimler Dergisi*, Yıl: 4, sayı: 1- 2, (2009), s. 276.

üzerinde çokça tartışılan ayete mealen atıfta bulunmakta yarar vardır. “Ey iman edenler! Allah’tan korkun. O’na yaklaşmaya yol arayın ve yolunda cihad edin ki kurtuluşa eresiniz.”⁴⁶ Ayetin lafzî manası, Allah’a yaklaşmayı sağlayacak bir yolun aranmasıdır. Fakat ayeti, Allah’ın kararına tesir edecek araçlar ile O’na yaklaşma şeklinde yorumlamak ciddi bir sorundur. Bu ise birçok aracının üretilmesine bununla birlikte Allah’tan pay alınarak kutsallaştırılan şahıs veya eşyalara atfedilmesine neden olmaktadır. Üstelik Kur’an’ın şirk dediği bu davranışın samimiyet duygusu ve inanç güdüsü ile uygulanıyor oluşu dua ve ibadetin ne denli yanlış anlaşıldığının kanıtıdır. Zemahşeri bu ayetin odak kavramı olan ‘vesile’nin mecâzi bir anlatı olduğunu söyler. Ona göre Allah’a yaklaştıracak olan insanın iyilik ve taatleri yapması; kötülükten de kaçınmasıdır.⁴⁷ Zemahşeri Allah’a yakınlığı bireyin merkezde olduğu bir yaklaşımla izah etmektedir. Ona göre insanın iman ve yararlı ameli ile Allah’a yaklaşması en nesnel ve doğru bir pratiktir. Öyleyse bireyin kendi özgür irade ve talebi ile Allah’ın belirlediği yöntem dışında bir başkasını yakınlılaştırma aracı olarak kabul etmesi makul ve doğru bir iletişim şekli değildir.

İnsanın kendisi hakkında doğru kararı vermekte zorlandığı anlarda ve dünyevî ve uhrevî talep durumlarında yöneleceği varlık sadece Allah olmalıdır. Bu söylediğimiz husus, Kur’an’da şu şekilde ifade edilmektedir. “...Nefret ettiğiniz bir şey sizin için iyi olabilir ve yine mümkündür ki hoşlandığınız bir şey de sizin için kötü olabilir: Allah bilir, ama siz bilmezsiniz.”⁴⁸ Bu ayet, insan için yararlı ve hayırlı olanı en iyi bilen Allah olduğuna işaret etmektedir. Ayrıca ayette insan doğasının aleyhine görünen şeylere nefret duyduğu, lehine olan şeylere de muhabbet beslediği ifade edilmektedir. Böyle bir çıkarımın her zaman doğru sonuçlar vermeyeceği, Allah’ın bütün yönleriyle her şeyi bilen olduğu vurgulanarak dile getirilmektedir.⁴⁹

Üstte zikredilen ayet ile düşünüldüğünde insanın menfaatine olacak şeyleri bir an önce elde etme isteği onu aracı arayışına sevk edebilmektedir.

46 Mâide 5/35.

47 Zemahşeri, Cârullah Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer, *el-Keşşâf an-Hakâik-i-Çavâmizi'l-Tenzil ve Uyyûni'l-Ekâvil*, tahk.: Adil Ahmed Abdulmevcud-Ali Muhammed Muavviz, (Riyâd: 1998), II, 230.

48 Bakara 2/216.

49 Zemahşeri, *el-Keşşâf*, I, 423.

Allah katında kendi değerlerine güven duymayan veya basite indirgeyen birey, hatırı sayılır kabul ettiği şahısları devreye sokma istenci yaşayabilmektedir. Fakat insanı, isteklerini, menfaat ve zararına olan şeyleri ve geleceğini en iyi bilen Allah olduğu sonra zikredilen ayet açıkça vurgulamaktadır. Şu halde dua, Allah ile doğrudan ve samimi iletişimin adıdır. Vasıtalı iletişim ise dua veya ibadet ile karşılanamayacak bir anlamı bildirmektedir. Çünkü bu aşamada dua, bireyin talebi olmaktan çıkmıştır. Bununla birlikte Allah, kendisine dua edilmesini insanın kendi menfaati için istemektedir. İnsanın duasına Allah'ın ihtiyacı olmadığı gibi bundan bir menfaati de yoktur. Allah, insana şah damarından daha yakın olduğunu bildirmiş⁵⁰ ve her ihtiyacını karşılayacak gücün kendisinde olduğunu söylemiştir.⁵¹ Buna rağmen insanın araçlar talep etmesi Allah'ın güç ve iradesini hafife aldığı anlamına gelmektedir.

Zemahşerî bu ayete yorum olarak şu cümleyi ekler. Allah'ın duaya cevap vermesi son derece kolaydır. Aynı zamanda O, kullarının ihtiyaç duyduğu şeyleri süratle yerine getirendir.⁵² Buna göre aracısız dua, insanın kendisinin ve kapasitesinin farkında olmasıdır. Böyle bir farkındalık hali, duaya icabeti etkileyecek temel faktör olarak durmaktadır. Aracı ile yapılmaya çalışılan duada ise bireyin imkân ve yetileri âtil durumda olabilmektedir. Bu halin icabete değil; izan ve ikaza muhtaç olduğu malumdur. Dua, insanın hem Allah'ın kudret ve bilgisini hem de insanın kendi kapasitesini bilmesi açısından oldukça önemlidir. Bu hal aynı zamanda insanın iman ve marifet noktasında kendisine değer katması anlamına da gelmektedir.⁵³ Çünkü Allah'ın gücünün ve hikmetinin farkında olan insan, O'na yönelişini daima samimi ve canlı tutmayı yeğler.

Kâdî Abdulcebbar'a göre insan akıllı, fayda elde etmek ve bir zararı bertaraf etmek için dua ve istekte bulunmayı zorunlu görür. İnsan her daim, hem kendisi hem de başkası için bir takım isteklerde bulunur. Özellikle mükâfat ve ceza gibi ahiretle ilgili konularda duaya sıklıkla başvurur.⁵⁴ Kâdî'ya göre mükellef varlık için dua, son derece hayatîdir. Çünkü insan, duayla, azabın

50 Kâf 50/16.

51 Bakara 2/186.

52 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I, 384.

53 Arusî, *ed-Duau ve Menziletuhu*, s. 240.

54 Kâdî Abdulcebbar, *el-Muğnî*, XX/II, 234.

etkisiyle oluşan korkuyu minimize eder ve Allah'a sığınarak mükâfatı hak edecek olmanın sevinç ve huzurunu yaşar.⁵⁵ Kâdî Abdulcebbar'ın düşüncesinde Allah, insanın dua etmesini istediğine göre bunun bir hikmeti olmalıdır. Dua etmekle insan ayrıca mükâfatı hak etmektedir. Ona göre dua, kulluk ve tâzimin bir tezahürüdür. Bunun aksine insanın duaya ihtiyaç duymadığını düşünmesi, cezayı hak etmesinin nedenidir. Ceza ise insanın kalbinde korku üretir. Bu bakımdan üstün bir varlığa duayı sürdürerek bu korkunun hafifletilmesi gerekir. Bu şekilde Kâdî, duayı istihkak içerisine dâhil eder.⁵⁶ Böylece dua, mükâfat ve cezanın hak edilmesinde bir ölçüt olmaktadır. Dua eden insan, Allah'ı bilen, öven ve O'na muhtaçlıkla halini arz eden kimsedir. Bu farkındalık aynı zamanda mükâfatı hak etme sebebidir. Buna mukabil duadan kaçınma hali, kendi kendine yeterli olduğu düşüncesine kapı araladığından ubûdiyete ciddi zarar vermektedir. Bu tavır ise cezanın hak edilmesi anlamına gelmektedir.

Kâdî Abdulcebbar düşüncesinde teklifi ve onun hikmetini bilen biri, sonunda mükâfat veya ceza ile karşılaşacağını mutlaka bilir. Nitekim sorumlu davranan mükâfat ile sorumsuzca davranan ceza ile karşılaşacaktır. Teklifin ceza boyutu, insanda korkunun oluşması demektir. Bu korkuya bağlı olarak insan, mümkün ölçüde cezaya sebep olacak fiil ve inanişlardan kaçınmaya gayret eder. Çünkü azap korkusu, akıllı varlığın kendisinden uzaklaştıramadığı bir duygudur. İnsan bu halin yarattığı etkiye bağlı olarak imkân vermesi (temkîn), kolaylaştırması (teshîl) ve ihsanda bulunması (lütf) için Allah'a sığınır.⁵⁷ Kudret ve irade sahibi bir varlık olarak işlerin kendisi adına kolaylaştırılmasını, kendisini itaate yaklaştıracak, inkâr etmekten uzaklaştıracak desteğin sağlanmasını ister. Ayrıca mükellef olmanın etkisiyle dua etme ve bir şeyler talep etme zorunluluğu hisseder. Bu şekilde mükâfatı hak etmeyi arzu eder.⁵⁸ İnsanın ibadet ve kulluğunun bir tezahürü olan bu içsel talep, aynı zamanda sürekli bir dua haline işaret etmektedir. Çünkü insanın Allah'a ve varlığa karşı sorumluluk ve farkındalık hali, iyi ve fayda olan değerleri elde etme isteğine işaret etmektedir. Şu halde dua, fikir, söz ve eylemdir; pasif bir yöneliş ve âtil bir sabır değildir. Duanın kabul olması da insanın bilinç, irade ve eyleminden bağımsız değildir.

55 Kâdî Abdulcebbar, *el-Muğnî*, XX/II, 234.

56 Kâdî Abdulcebbar, *el-Muğnî*, XX/II, 234.

57 Kâdî Abdulcebbar, *el-Muğnî*, XX/II, 234.

58 Kâdî Abdulcebbar, *el-Muğnî*, XX/II, 234-235.

4. Dua-Kabul İlişkisi

İnsan, ontolojik olarak dua etmeye muhtaçtır. İnsanın dua etmesinin en önemli nedeni, sınırlı bir güce sahip olması ve bununla birlikte sorumlu olmasıdır. Sorumlu olması, duanın fitrî bir ihtiyaç olduğunu göstermektedir. İnsanın aciz olması ise, dünyanın imtihan yeri olarak her türlü sıkıntı ve meşakkati içerisinde barındırmasıyla açıklanabilir. Öyle ki her zorluk ve felaketin üstesinden gelmesini beklemek, insana güç yetiremeyeceği şeydir. Bu nedenle insan, içten bir boyun eğmeyle Allah'a yönelmektedir.

İnanmayan insan bile en zor anında sığınacak ve yardım dileyecek yüce bir varlığa fitraten ihtiyaç hisseder. Fakir veya mevki sahibi olmayan sade insanların -muhtaç oldukları için- duaya daha çok ihtiyaç duydukları söylenemez. Böyle olan insanların ihtiyaçları, içinde buldukları konum gereği sınırlı ve azdır. Fakat zengin ve önemli mevki sahibi insanların ilgi ve ihtiyaçları içinde buldukları durum gereği büyüktür. Bu sebeple dua etmeye çok daha fazla muhtaçtırlar. Şu halde sıkıntı ve zorluk anında her insan tabîi olarak dua ve sığınma ihtiyacı hisseder. Oysa her insan sadece ihtiyaçları için değil, kul olduğu ve Allah'ın verdiği imkânlarla şükür için de dua etmelidir.⁵⁹ Ayrıca kim olursa olsun insanın yüce bir varlığa sığınma ihtiyacı hissedeceği bir durumla karşılaşması her daim olasıdır.

Bu hakikati Kur'an, şöyle dile getirir. *"Zaten, insanın başına bir sıkıntı gelince yan yatarken, oturup kalkarken de Bize yalvarıp yakarır; ama ne zaman ki sıkıntısını gideririz, başına gelen sıkıntıdan kendisini kurtaralım diye sanki Bize hiç yalvarıp yakarmamış gibi (nankörce) davranmaya devam eder! Kendi güçlerini boşa harcayan (budala)lara, yapıp ettikleri işte böyle güzel görünür."*⁶⁰ Buna göre Allah'a her halükarda dua edebilmek ve sığınabilmek güven içerisinde olmak demektir. Bu nedenle icabet edilmese dahi dua edebilmenin ibadet olduğu söylenmiştir. Dua ibadetiyle insanın elde ettiği mükâfat, bir bakıma kabul edilen dua hükmünde olmaktadır.⁶¹ Bu bağlamda *"Bana dua edin ki size icabet edeyim"*⁶² ayetinin yorumunda Zemahşerî, duayı ibadet; icabeti de

59 Ali Şeriatî, *ed-Dua*, Farsça'dan Arapçaya çev.: Said Ali, (Beyrut: Dâru'l-Emir, 2007), s. 18.

60 Yunus 10/12.

61 Mustafa b. el-Adevî, *Fıkhu'd-Dua*, (Tanta: Mektebetu-Mekke, 2001), s. 11-12.

62 Mümin 50/60.

sevab / mükâfat olarak izah etmiştir.⁶³ Hatta Zemahşerî, günahı terk etmenin dua yani ibadet olduğu yönünde bir görüş de aktarmaktadır.⁶⁴

Bu minvalde Kâdî Abdulcebbar'a göre duada önemli olan istenilen şeyin mutlak manada olması veya gerçekleşmesi değildir. Çünkü duanın faydası, sadece bir menfaatin elde edilmesi olmamalıdır. Dua sadece çıkar ilişkisine de dönüştürülmemelidir. Dua edebilmek esasında ilahî bir lütuftur. Allah'a yönelip ondan bir şeyler isteyebilmek veya derdini açabilmek duanın hasen olması için yeterlidir.⁶⁵ Örneğin müminler için dualarda bulunmak, o anda kişisel bir fayda sağlamasa da hasen bir istektir. Çünkü Allah'tan bir başkası için de olsa isteyebilme durumu söz konusudur. Böyle bir isteğin tekabül edebileceği durumlardan biri, iman tezahürleri oluşan birey, kendisine edilen dua ile iman etmeye yaklaşabilir. Bu nokta, duanın lütuf olduğunun kanıtıdır. Mu'tezile'ye göre lütfun işlevi, insanı fayda ve iyiye yaklaştırması; kötü ve zarardan uzaklaştırmasıdır.⁶⁶

Şu halde iyi bir işin yapılması veya kötü bir şeyin engellenmesi dua ile gerçekleşebilir. Öyleyse insan, kendisi ve bir başkası için dua etmelidir. Kâdî Abdulcebbar da duayı, bir başkasının lehine ve aleyhine olmak üzere ikiye ayırır. O, bir başkası için yapılan duada, ayrıca iki şartın olması gerektiğini söyler. Bunlar:

1. Dua eden, yerine getirilmesi iyi olan bir şeyi istemelidir.

2. İsteddiği şeyde din ve dünya menfaatinden hangisinin baskın olduğunu bilmelidir.⁶⁷

63 Zemahşerî, *Keşşaf*, V, 356.

64 Zemahşerî, *Keşşaf*, V, 356.

65 Kâdî Abdulcebbar, *el-Muğnî*, XX/II, 231.

66 Kâdî Abdulcebbar, *el-Muğnî*, XX/II, 232; Kâdî'ya göre duanın lütuf olduğu şeriatin bildirmesiyle bilinebilir. Şeriat tarafından duanın lütuf olduğu bildirilmezse, dua hasen olmaz. Akıl yönüyle duanın hasen olması ise bir garazın varlığına bağlıdır. Bu garazın talep edilen şeyle doğrudan ilgisi olmayabilir. Buna sebep mükellefin, gerçekleşmeyeceğini bildiği bir şeyi isteyebileceğidir. Oysa dua, mükellef kendisine yarar sağladığı veya sevab kazandırdığı için hasendir. Nitekim bir kâfirin dua etmedeki amacı, kendisine veya bir başka kâfire mağfiret dilemek ise bu aklen mümkündür. Şerî açıdan böyle bir duanın karşılığı ve tutarlılığı yoktur. Çünkü böyle bir istek mefisedettir. Buna mukabil mümine yapılan dua onun mükâfatı elde etmesi içindir. Bu nedenle hem din hem de akıl, mümine dua etmeyi hasen kabul eder. bk. Kâdî Abdulcebbar, *Müteşâbihu'l-Kur'an*, tahk.: Ahmed Muhammed Zerzur, (Kahire: Dâru't-Turas, 1966), II, 728.

67 Kâdî Abdulcebbar, *Müteşâbihu'l-Kur'an*, II, 727; *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, II, 646.

Kâdî Abdulcebbar'a göre bir başkası için dua, söz konusu kişinin övgü ve mükâfat türü menfaatlere ulaşması için yapılabilir. Burada önemli olan dua edilen kimsenin bunu hak edip etmediğidir. Örneğin, sahabe ve şehitler gibi değerli şahsiyetlere yapılan dualar, lâyük oldukları için hasendir. Kâdî, bu tür duaları dinî menfaat kategorisine dâhil etmektedir.⁶⁸ Buna karşın dünyevî menfaatler için yapılan duada söz konusu kimsenin müstahak olması dikkate alınmaz. Bu sebeple fâsık, kâfir ve mümin ayrımı yapılmaksızın tamamı için dünyevî dua yapılabilir.⁶⁹ O halde Mu'tezilî bakış açısıyla, henüz ima etmemiş kâfir için af dilemek çirkin olsa bile, bütün insanlığın dünyevî iyiliği için dua edilebilmektedir. Kâdî Abdulcebbar ayrıca yerine getirmesi Allah'a vâcip olan ve yerine getirmesi kendi iradesine bağlı olan (tefaddul) dua ayrımı yapar.⁷⁰ Bunu da kategorik bir ayırım yaparak izah edebiliriz. Buna göre:

1. Allah'a, vâcip olduğu bilinen bir şeyi yapması için dua etmek. Bu duayı Allah'ın yerine getirmesi vâciptir. Örneğin, müminler için istiğfar etmek veya peygamberlere ve meleklere salâta bulunmak.

2. Vücûbiyeti daha önceden bilinmeyen bir şey için dua etmek. Bu madde kendi içerisinde ikiye ayrılmaktadır.

a. Vâcip olması mümkün olan şey için dua etmek: Lütuf yerine geçen bir şeyle Allah'a dua etmek. Bunda bir maslahat söz konusu ise Allah'ın bunu yapması gerekir. Bunu da Kâdî, iki maddeyle izah eder.

a.1. Allah, her halükarda maslahat olan şeyi yerine getirmelidir.

a.2. Sadece dua ile maslahat olan şeyi yerine getirmelidir. Buna göre dua olmadan Allah'ın istenileni yapması beklenemez.

b. Vâcip olmadığı bilinen bir şey için dua etmek. Fakat bu şey, ihsan ve tefaddul cinsinden hasen bir istektir. Allah'ın bu talebi, yerine getirip getirememesi kendi iradesine bağlıdır. Dilerse istenileni yapar, dilemezse yapmaz. Dolayısıyla duanın burada bir değişimi gerçekleştirilmesi imkân

68 Kâdî Abdulcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, II, 646.

69 Kâdî Abdulcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, II, 646.

70 Kâdî Abdulcebbar, *el-Muğnî*, XX/II, 232.

dâhilindedir. Çünkü bu duanın kabulü sadece Allah'ın icabet etme iradesiyle alakalıdır.⁷¹

Burada Mu'tezile'nin özel ilkelerinden biriyle irtibatı olduğu için fasığın duasına değinmekte yarar vardır. Bilindiği üzere Mu'tezile, itikâdî yönden kâfir ve mümin kategorisi dışında fâsık denilen üçüncü bir kategorinin varlığını kabul eder. Fâsık onlara göre ne mümin ne de kâfirdir. Günahı nedeniyle mümin ismini hak etmemiş; kâfir ismine lâıyk olmamış biridir. İtikâdî yönden mümine, ameli yönden kâfire benzemektedir. Bu yüzden onun için özel bir konum olmalıdır. Bu konum, onların temel prensiplerinden olan 'el-menzile beyne'l menziletayn'dir.⁷² Burada asıl değinmemiz gereken husus fâsığın duasıdır. Yani fâsık dua ettiğinde ret ve kabul yönüyle hükmü ne olacaktır?

Kâdî Abdulcebbar, bu meseleye kısaca yer vermiştir. Burada değinilen husus, fâsığın tövbe etmediği halde kendisi için mağfiret duasında bulunması meselesidir. İlk görüş, böyle bir duanın, fâsık ve kâfirin bir başkasına yaptıkları dua konumunda olacağı, dolayısıyla geçerli bir dua olmayacağı yönündedir. Bunun en önemli nedeni, onların tövbe etmezler ise affedilmeceğinin din tarafından teyit edilmiş olmasıdır. Kâdî'nın taraf olduğu ikinci görüş ise fasığın kendisine yaptığı affedilme duasının hasen olduğudur. Çünkü fâsık, tahiyat duasında bize ve Allah'ın salih kullarına selam olsun, demektedir. Bu ise kendisine dua ettiğini göstermektedir. Kâdî'ya göre fasığın kendisi için duası hasen iken, bir başkasına yaptığı dua hasen değildir.⁷³ Buna göre fasığın kendisine yaptığı mağfiret duası hasendir. Fakat bir başkasının uğrayacağı cezaya engel olmak için dua etmesi hasen değildir.⁷⁴ Esasında bağışlanma talebinde bulunmak günahın farkında olmak ve bu durumu düzeltme isteğini bildirmektir. İnsanın durumunda değişiklik talebi ise bir bakıma tövbedir. Bu sebeple Kâdî'nın yaklaşımında tutarlı olduğu söylenebilir.

71 Kâdî Abdulcebbar, *el-Muğnî*, XX/II, 232.

72 Hüseyin Maraz, Mu'tezile'nin "el-Menzile Beyne'l-Menziletayn" Savunusu ve Doğuşu ile İlişkisi, *Kelam Araştırmaları Dergisi*, (2016), c. XIV, sayı: 1, s. 1-33

73 Kâdî Abdulcebbar, *Mütesâbilu'l-Kur'an*, II, 728.

74 age, II, 729.

5. Kötülük İsteği Olarak Beddua

Beddua, bir başkası için kötülük dileğinde bulunmaktır. Mu'tezile'de birisi hakkında kötü talepte bulunmak, hak etmeyle alakalı bir durumdur. Beddua edilen kimsenin, buna müstahak olduğu öncelikle bilinmelidir. Kişi bedduaya lââyık yapılan beddua hasen bir nitelik kazanır. Ancak Kâdî Abdulcebbar, buraya bir kayıt düşer. Ona göre kesin olarak bir kimsenin bedduayı hak ettiğini bildiren bir delil olmayabilir. Bizzat şahit olunarak da bir kimsenin bedduaya layık olduğu bilinebilir. Örneğin, şarap içerken, zina ederken, hırsızlık yaparken görülen bir kimse kınama ve bedduaya müstahak olmuştur.⁷⁵ Dikkat edildiği üzere bizzat görülen kötülük üzerinden bir kimse hakkında karar verilebilmektedir. Bunun tezahürü de kınama ve kötü taleptir. Bunun aksine bir kimsenin mükâfata ve rahmete lââyık olduğu bu tarz bir yöntemle bilinemez. Çünkü bir kimse ibadet ve iyilik yaptığı halde ahlaksız bir davranış içerisinde bulunabilir. Örneğin namaz kılan hoş sohbet biri insanları aldatabilir, rahatça yalan söyleyebilir. Dolayısıyla bir kimsenin ibadet ehli olarak görülmesi mutlak surette duayı hak ettiği anlamına gelmez. Nitekim bu durumda kesin bilgiye yine ihtiyaç vardır.⁷⁶

Kâdî Abdulcebbar, duaya lââyık olmayan, hatta cezayı hak eden birisi için dua etmeyi müşahede ve cehl etkileşimiyle izah eder. Örnek vermek gerekirse, zina eden, içki içen, iftira atan veya haksızlık yaparken görülen birinin, daha sonra pişman olup tövbe edip etmediği bilinmiyorsa bu kimseye beddua etmek hasendir.⁷⁷ Kâdî, burada genel bir ilke belirler ve ölçüt olarak bunun alınmasını söyler. Ona göre dua veya bedduada müstahak olmak şarttır. Çünkü dua, aynı zamanda bir hüküm tayinidir.⁷⁸

Kanaatimizce Kâdî, bu işin ciddi bir mesele olduğunu vurgulamak istemektedir. Dua veya bedduanın gelişigüzel, tesadüfî bir şekilde veya hırs ve menfaat güdüsüyle yapılamayacağını, biri hakkında hüküm vermek için delillerin sabit ve sağlam olması gerektiğini ima etmektedir. Özellikle günümüzde beddua seansları düzenleyerek felaket çıkırtkanlığı yapmak bu ölçüte göre geçersiz ve tutarsızdır. Aslında beddua gibi menfi talepler bu-merang etkisine sahiptir. Muhataba zarar vermeyen bir beddua sahibi için

75 age, II, 646.

76 age, II, 646.

77 age, II, 646.

78 age, II, 646.

bir felakete veya haset, hırs ve ihtirasın baskısıyla içsel bir ıstıraba dönüştürülebilmektedir. Çünkü her duanın veya bedduanın kabul göreceği iddia edilemez. Kabul görmeyen bedduanın sahibinde bıraktığı olumsuz etki daha yıkıcı bir hal yaratabilir. Öyle ki duaya karşılık verilmeyebilir veya istenilen şeyin aksi gerçekleşebilir. Dolayısıyla duaya icabet edilmesinde Allah'ın bilgi, hikmet ve iradesinin son derece önemli olduğu unutulmamalıdır.

6. Duaya İcabetin Keyfiyeti

Allah, Kur'an'da "*Bana dua edin ki, karşılığımı size vereyim*"⁷⁹ buyurmaktadır. Bu ve benzeri ayetlerde yer alan dua lafızlarını Mu'tezile, istek veya çağrı manasında anlamamıştır. Genel anlamda bu kavrama, kulluk ve ibadet anlamını vermeyi daha uygun görmüşlerdir. Zemaşerî de Kur'an'da yer alan birçok dua kavramını kulluk olarak anlar ve bu bağlamda tevil eder. Ona göre yukarıdaki ayetin anlamı, "eğer Bana kulluk ederseniz sizi mükâfatlandırırım", şeklindedir. Bu nedenle o, en faziletli ibadetin dua olduğunu İbn Abbas'tan nakille aktarır. Ayrıca İbn Abbas'ın ayette geçen dua lafzını tevhid olarak anladığını nakleder. Buna göre anlam, "Beni birleyin ki sizi affedeyim" şeklindedir.⁸⁰

Bunun dışında Allah, kendisine dua edenin duasını kabul edeceğini birçok ayette bildirmiştir. "*Ey Muhammed! Kullarım beni sana sorarlarsa şüphesiz ben onlara çok yakınum. Benden isteyenin duasını kabul ederim...*"⁸¹ anlamındaki ayet duanın kabul edileceğini bildirmektedir. Dikkat edildiği üzere ayette Allah, ben kullarıma yakınum demiştir. Kullarım bana yakındır, dememiştir. Hiç kuşkusuz vâcibu'l-vücûd ve her şeye kadir olan Allah yakın olmayı, mümkünü'l-vücûd ve aciz bir varlık olan insandan beklememektedir. Bu yüzden yakınlığı kendisine izafe etmektedir. Çünkü kulların Allah'a yakın olması iman ve taate bağlı olarak sadece manen mümkündür.⁸² Zemaşerî bu ayete, iman ve taatle bana kullukta bulunursanız sanki bana ihtiyaçlarınızı bildirmişçesine size karşılık veririm kaydını düşmektedir.⁸³

79 Mümin 40/60.

80 Zemaşerî, *el-Keşşaf*, V, 356-357.

81 Bakara 2/186.

82 Cihad Tunç, "İslam Dininde Zikir ve Dua", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Kayseri, sayı: 5, (1990), s. 37-38.

83 Zemaşerî, *el-Keşşaf*, I, 385.

Bunun dışında insanın başına gelen birtakım arızî durumlar, kendisini dua etmeye zorlamaktadır. Neml Sûresi'nin 62. ayeti böyle bir duruma işaret etmektedir. *"Peki kimdir, kendisine başvurduğunda darda kalmış olanın darına yetişen, kötülüğü gideren ve sizi yeryüzüne mirasçı kılan? Allah'la beraber başka bir tanrı, öyle mi? Aklınızda ne kadar az tutuyorsunuz (bütün bu gerçekleri)."* Ayet sığınmaya zorlayan bir nedenden söz etmektedir. Zemahşerî, ayette geçen zarûret ifadesini, "insanı sığınmaya muhtaç bırakan hal", olarak tarif eder. Buna göre, hastalık, fakirlik, insanın başına gelen felaketler adeta Allah'a boyun eğmeye ve sığınmaya zorlar.⁸⁴ Fakat her zor durumda olanın çağrısına mutlak surette icabet edilmediği bilinmektedir. Zemahşerî, duaya icabet edilmesi için istenilen şeyin maslahat olma şartına vurguda bulunur. Ona göre kulun duasının hasen olması yalnızca talep edilenin maslahat ve hayır olma koşuluna bağlıdır.⁸⁵

Şerif Murtazâ da Allah'ın kulların çağrı ve taleplerine icabet etmesini, işitmesi olarak anlar. Buna göre Allah, kullarının durumlarını en iyi bilen, onların çağrılarını işiten ve onlar hakkında neyin faydalı neyin de zararlı olacağını bilen ve bu yönde karar verendir. Şu halde Allah, kullarına, ilmi, nimeti, yardımı ve icabetiyle yakındır. Bu bağlamda Murtazâ, doğru bir şekilde yapılan ve salah olan bir duaya Allah'ın mutlaka icabet edeceğini söyler. Fakat her duaya icabet edilmediği göz önüne alındığında bu ifade nasıl anlaşılmalıdır?⁸⁶ Buna dair o, birkaç ihtimale işaret eder. İlk önce Allah'ın duayı kabul etme veya etmeme irade ve ihtiyarı hasendir. Diğer yünden insanın tamamen hayır ve maslahat olan talebine karşılık verilmemesi, icabet edilmediği anlamına gelmemektedir. Belki kulun isteğine dünyada cevap verilmesinde yarar yoktur. Bu nedenle Allah, duaya ahirette icabet edecektir. Daha doğrusu duanın ahirette karşılık bulması kul adına daha salahtır. Dolayısıyla Allah, fayda sağlamayı ahirette ertelemektedir. Bu ise Allah'ın duaya icabet ettiği anlamına gelmektedir.⁸⁷

Kâdî Abdulcebbar'a göre duaya icabet edilmesi övgüdür. Örneğin peygamberler ve salih müminlerin dualarına icabet edilmesi onların övül-

84 Zemahşerî, *el-Keşşaf*, IV, 465.

85 Zemahşerî, *el-Keşşaf*, IV, 465.

86 Şerif Murtazâ, *Emâli-Ğureru'l-Fevâid ve Dureru'l-Kalâid*, tahk.: Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim, (yy., 1954), I, 603-604.

87 Şerif Murtazâ, *Emâli*, I, 604.

düklerinin kanıtıdır. Kâdî, fâsık gibi medhi (övgü) hak etmeyen insanların da Allah'tan istekte bulunduğunu ve bu isteklerinin kabul edildiğini söylemektedir. Fakat o, istekleri yerine geldiği halde bu insanların dualarına icabet edildiğini düşünmez.⁸⁸ Çünkü bir kimsenin istediği bir şey gerçekleşmişse bu durum, her zaman onun duasına icabet edildiği anlamına gelmez. Ona göre burada farklı bir durum söz konusudur. Öyle ki fâsık biri de, mümin gibi doğru ve yararlı isteklerde bulunabilir. Böyle bir isteğin dua yerine geçmesi ona göre mümkün değildir. Ancak fasığın fayda talebi, Allah tarafından yerine getirilirse burada dua yerine geçen başka bir anlam söz konusudur. Bu bağlamda fâsığın duasına Allah'ın karşılık vermesi, lütuf gereğidir. Dolayısıyla fâsığın duasına isteği üzere icabet edildiği söylenemez. İcabet bir lütuf gereği Allah istediği için gerçekleşmiştir. Buna karşın müminin bizzat duasına karşılık verilmiş ve duası kabul edilmiştir.⁸⁹ Bir kimsenin Allah'tan isteğinin bir karşılık bulmaması ise kesin olarak duasına icabet edilmediği anlamına gelmemektedir. Duanın mefsetet içermesi veya duada mutlaka olması gereken bir şartın yokluğu duaya icabet edilmemesine neden olabilir.⁹⁰ Ayrıca daha hayırlı ve faydalı olan için dua ertelenmiş olabilir. Çünkü Allah öncesi ve sonrası ile insanın ait olduğu zaman dilimini bütünüyle bildiğinden hayır ve iyinin hangi zaman aralığına tekabül edeceğini de en iyi bilendir.

Sonuç olarak dua edebilmek insanı yücelten ve Allah katında onun değerini artıran bir haldir. Dua bir ibadet ve istek olarak en yüce ile olan iletişimidir. Meşru ve şartları oluşmuş samimi bir dua Mu'tezile düşüncesinde kabule lâyık olandır. Çünkü dua, kulluğun bir tezahürü olarak insanın Allah'a halini arz etmesi, mevcut durumunu koruması veya düzeltmesi için yönelmesidir. Allah'a yönelebilmek ise insanın iman ve itaatine işaret eden en özel haldir.

Sonuç

Dua, insanın Allah ile kurduğu en özel iletişim şeklidir. Dua, insanın sevinç ve huzurlu anında şükür ve hamd olarak; zorluk ve sıkıntı anında sığınma güdüsüyle başvurduğu paylaşım ve güven halidir. Bu yüzden tarihin

88 Kâdî Abdulcebbar, *el-Muğnî*, XX/II, 233.

89 Kâdî Abdulcebbar, *el-Muğnî*, XX/II, 233.

90 Şerif Murtazâ, *ez-Zehîra*, s. 606.

hiçbir döneminde insan dua etmekten uzak kalamamıştır. Çünkü insan, her ne kadar irade ve ihtiyar sahibi kâdir bir varlık olsa da en nihayetinde sınırlı, sonlu ve muhtaç bir varlıktır. Bu nedenle her daim, yüce, sonsuz ve sınırsız kudrete sahip olan bir varlığa dayanma ihtiyacı hissetmektedir. Kendisi için dinî ve dünyevî faydası olan fakat gücünü aşan isteklerine cevap verilmesini beklemektedir. Bu bağlamda dua edebilmek esasında ilahî bir lütuftur. Kulluk ve tâzimin en samimi halidir. Dua, tek olan Allah'ın birliği, hikmeti ve inayetinin farkında olmaktır. Nitekim Allah bilinci, insanı Allah katında değerli kılan en temel unsurdur. Çünkü dua edebilmek tüm araçları reddederek yalnızca Allah'a sığınmak ve O'nunla iletişime geçmektir. Bu açıdan dua, ibadetin kendisi hatta beynidir.

Mu'tezile'ye göre dua bir takım şartları taşımalıdır. İnsan dua ederken samimi, halis bir niyet ile hasen ve maslahat olan istekleri duasına bitiş-tirmelidir. Diğer açıdan dua, hak eden için bir anlam ve gerçeklik ifade etmektedir. Dolayısıyla dua edenin itikâdî kimliği Mu'tezile'de önem kazanmaktadır. Çünkü her isteyen talebi, dua olma niteliğine sahip değildir. Duanın kabulü, inanan ve inancının gereği olan ameli yerine getiren kimse için vâcip hükmündedir. Kısacası duanın kabul edilmesi için dua kabul şartlarını taşımalı, dua eden de kendi üzerine düşeni yapmalıdır. Öyleyse insan için zihnî, kavli ve fiilî bir dua, icabete layık olan duadır. Bu sebeple Kâdî'ya göre dua, hem teklifin hem de istihkakın alanı içerisindedir. İnsan teklif süresince bir takım isteklerde bulunur. Bu istekleri cevap bulduğunda kendisine fayda ve mükâfat olarak geri döner. Ancak icabet, bir duanın o anda karşılık bulması değildir. İcabet, salah olanı dikkate almaktır. Bu nedenle Allah'ın hasen olan ihtiyarıyla duanın faydasını ahirete ertelemesi de salahtır. Çünkü Allah, kullarını en iyi bilen ve onlar adına en yerinde kararı verecek olandır. Bu açıdan duanın kabul edilip edilmediğinden ziyade dua edebilmenin kendisi, Mu'tezile teolojisinde önemlidir. Çünkü dua edebilmek tevhîd ve tenzihin en önemli göstergesidir. Sonuçta insan Allah'tan istekte bulunduğu anda yalnızca O'na yönelmekte ve diğer araçları bertaraf etmektedir.

Kaynakça

- Adevî, Mustafa, *Fıkhü'd-Dua*, neş.: Mektebetu-Mekke, Tanta: 2001.
- Arusi, Hazar, *ed-Duau ve Menziletuhu mine'l-Akideti'l-İslamiyye*, Riyad: Mektebetu'r-Rüşd 1996.
- Capps, Donald, "İstek Duası (Petitionary Prayer) Psikolojisi", çev.: Ümit Horozcu, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 2, (2005): 157-169.
- Cilacı, Osman, "Dua", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul.
- Dorman, Emre, *Duanız Olmasa Ne Öneminiz Var*, İstanbul: İstanbul Yayınevi, 2013.
- Ebu'l-Bekâ el-Kefevî, Eyyûb b. Musa, *el-Külliyât*, tkd. Adnan Deviş-Muhammed el-Mısrî, neş.: Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1998.
- Ezherî, Ebu Mansur Muhammed b. Ahmed, *Tehzîbu'l-Lüğa*, tahk.: Abdulhalim en-Neccar-Muhammed Ali en-Neccar, Mısır: (ts.).
- Güler, İlhami, *İtikaddan İmana*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları 2011.
- İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, neş.: Dâru'l-Meârif, Kahire: ts.
- Kâdî Abdulcebbar, Ebu'l Hasen Ahmed b. Abdilcabbar el-Esedî Abâdî, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse (Mu'tezile'nin Beş İlkesi)* met. ve çev.: İlyas Çelebi, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurulu Başkanlığı Yayınları, 2013.
- *el-Muğnî fî-Ebvabi't-Tevhîd ve'l-Adl*, tahk.: Muhammed Khodor Nabha, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2012.
- *Müteşâbihu'l-Kur'an*, tahk.: Ahmed Muhammed Zerzur, Kahire: Dâru't-Turas 1966.
- Karahan, Fatma Bayraktar, *Dua ve Kader*, İstanbul: Ötüken Yayınları 2013.
- "Bir Kelam Problemi Olarak Dua-Kader İlişkisi", *İslami İlimler Dergisi*, Yıl: 4, sayı: 1-2, (2009): (s. 275-294).
- Maraz, Hüseyin, Mu'tezile'nin "el-Menzile Beyne'l-Menzileteyn" Savunusu ve Doğuşu ile İlişkisi, *Kelam Araştırmaları Dergisi*, (2016), c. XIV, sayı: 1, (s. 1-33).
- Şeriati, Ali, *ed-Dua*, Farsça'dan Arapça'ya ter. Said Ali, Beyrut: Dâru'l-Emir, 2007.
- Şerif Murtaşâ, Ali b. Huseyn el-Musevî el-Bağdâdî, *ez-Zehîra fî-İlmi'l-Kelâm*, tahk.: Seyyid Ahmed el-Huseynî, Kum: h. 1431.
- *Emâli-Ğureru'l-Fevâid ve Dureru'l-Kalâid*, tahk.: Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim, ys.: 1954.
- Tahânevî, Muhammed Ali, *Keşşâfu'l-İstılâhî'l-Funûn ve'l-Ulûm*, tkd. Refik el-Acem, tahk.: Ali Dehruç, neş.: Mektebetu-Lübnan, Beyrut 1996.
- Topçu, Nurettin, *Var Olmak*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2006.
- Tunç, Cihad, "İslam Dininde Zikir ve Dua", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 5, (1990): 31-42.
- Zebîdî, Muhammed Murtaşâ, *Tâcu'l-Arûs*, tahk.: Abdussabur Şahin, Kuveyt: 2001.
- Zemahşerî, Cârullah Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer, *el-Keşşâf an-Hakâik-i-Ğavâmi'î'l-Tenzîl ve 19 :Uyûni'l-Ekâvil*, tahk.: Adil Ahmed Abdulmevcud-Ali Muhammed Muavvız, Riyâd